

МЕТОДОЛОГІЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПОВЕДІНКИ ДОМАШНІХ ГОСПОДАРСТВ

Резюме. Проведено оцінювання участі домогосподарств в інституціональних змінах перехідної економіки України. Визначено зародження нового феномену “інституційна пастка”, виявлено особливості інституційного середовища домогосподарств та зміну їх функцій у перехідній економіці України. Внесено пропозиції щодо формування інституційної матриці, яка пристосовується до зломів в економічній системі України.

The summary. The peculiarities of household's behavior in the transition economy of Ukraine are researched in this article. Analysis both in Ukraine give evidence of origin a new phenomenon – an institutional trap. Topics include the essence of household, its types and functions, contemporary tools of its investigation. Is brought in the offers of formation institutional matrix, which adaptations of institutional modifications by economical system of Ukraine.

Ключові слова: домогосподарство, інституціоналізація, інституційна матриця, перехідна економіка, «максимізуюча людина», неформальний сектор, транзакційні витрати.

Постановка проблеми. Ринкова трансформація української економіки здійснюється на основі фундаментальних інституціональних зрушень, що призводять до формування економічних суб'єктів ринкового типу. Це стосується не тільки появи принципово нових для української економіки суб'єктів – приватних фірм, але й трансформації господарств населення планової економіки в домогосподарства ринкового типу, формування яких також слід розглядати в контексті інституційних перетворень. Розширення кордонів економічного аналізу дає можливість оцінити і виміряти вплив неекономічних факторів на економічні процеси.

Інституційний аналіз українського суспільства може дати ключ до розуміння його сьогоdnішніх проблем, особливо досліджувану в даній роботі проблему функціонування домашніх господарств у перехідних умовах. У рамках інституціональної трансформації створюються і розвиваються суб'єкти ринкової економіки. Внутрішні суперечності, властиві домогосподарствам перехідного типу, є джерелом внутрішньої нестабільності перехідної інституційної системи. Це вимагає зміни поведінки, цінностей і норм, якими керуються сім'ї у своїй економічній діяльності в сучасних умовах і дослідженням впливу на домашні господарства здійснених інституційних перетворень.

Питання про місце і роль домогосподарства у національній економіці завжди перебували у полі зору дослідників. Помітно розширили горизонти дослідження життєдіяльності домогосподарств праці І. Фішера, Ф. Модільяні, М. Фрідмана. Особливі підходи до вивчення деяких функцій домогосподарства запропоновані неоінституціоналістами. Класичні теорії розглядали домогосподарство як споживача благ і послуг, «групу одержувачів доходу і витрати групи». Неокласичний підхід визначив домогосподарство як виробника благ і послуг, а домашня економіка розглядалася як важливий предмет для вивчення економістів. Інституційний напрям зароджувався в 20–30 рр. ХХ ст., що представлено в роботах Т. Веблена, У. Гамільтона, Дж. Кларка, Дж. Коммонса, У. Мітчелла [1–3]. У 60-і рр. ХХ ст. з'явилася нова економічна теорія домашнього господарства (М. Андерсона, Г. Беккера, Е. Мінджіоні, Я. Мінсер, К. Поланьї тощо), що визначила моделі виробництва в домашньому господарстві [4, 5]. Методологія інституційного аналізу та інституційних змін розширена неоінституціоналістами 1970–1990-х років – Р. Коузом, Д. Нортон, О. Вільямсоном [6, 8, 10].

Інституційна теорія наголосила на аналізі домашнього господарства як особливої форми організації, відмінної від фірми та держави (Я. Корнаї, Р. Роуз). Серед російських економістів роль інститутів в економіці проаналізували Р. Нуреєва, А. Олійник, В. Полтерович, А. Шастітко, інституційні трансформації перехідного суспільства досліджували А.Городецький, М. Дерябіна, В. Тамбовцев, Л. Бальцерович, В.Жеребіна [7–11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття економічна наука приділяє значну увагу сектору домогосподарств у перехідних економіках. Зміни функцій домогосподарств в умовах ринкової трансформації досліджено у працях вітчизняних дослідників І. Бондаря, С. Злупка, І. Крючкової, А. Колота, Е. Лібанової, М. Лоцініної, І. Малого, В. Новікова, О. Онищенко, І. Радіонової, А.Ревенка, С. Реверчука, М. Шаповала, М. Литвак, О. Марець та ін. [12–16].

Водночас у вітчизняній економічній літературі усе ще відсутні комплексні дослідження особливостей функціонування домогосподарств в системі інститутів ринку в перехідній економіці. Це є помітною слабкістю, оскільки лише за умови всебічного вивчення усієї сукупності функцій домогосподарств, які є як первинними суб'єктами пропозиції заощаджень на ринку капіталу і пропозиції праці на ринку праці, так і об'єктами неформальної, тіньової економіки.

Мета статті. Концепції домашнього господарства поки є для економістів і соціологів на «периферії» досліджень. Актуальність теми полягає у тому, що високі соціальні витрати реформування проявилися в Україні в катастрофічному зниженні життєвого рівня більшості населення, що зумовило розширення економічної діяльності в рамках домашнього господарства та перетворення його в економіку виживання. Такі наслідки ринкової інституціоналізації домогосподарств зумовлюють необхідність скоригувати структурні зміни українського суспільства.

Мета статті полягає в тому, щоб виявити інституціональну специфіку поведінки домашніх господарств на факторних ринках і визначити пріоритети їх економічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Завершення переходу України до ринкової економіки з ринковими інститутами, які ще не набули достатнього розвитку, має відбуватися за умови розвитку ефективної інституціональної інфраструктури. Державна влада та управління, з одного боку, й домогосподарства, фірми, праця – з іншого взаємодіють за допомогою і шляхом відносин власності. Інститути власності та інші складові інституціональної інфраструктури формують обмежувальні рамки, стабільне середовище для нормального розвитку економіки. Система інститутів кожного конкретного суспільства формує специфічну інституціональну матрицю, яка визначає набір можливих траєкторій його подальшого розвитку. Інституціональна матриця направляє економічні відносини і визначає місце економіки у суспільстві. З точки зору Д. Норту, інституціональна матриця – це базисна структура прав власності та політична система даного суспільства [6, с. 147–148].

В умовах переходу до ринкових відносин істотно підвищилася функціональна роль домашніх господарств у відтворенні населення і людського капіталу, їх значення як найбільш стабільного і здатного до адаптації економічного об'єкта суспільства, який може забезпечити його виживання в транзитивній економіці, пом'якшити наслідки системної кризи.

Домашнє господарство є одним із трьох економічних суб'єктів і являє собою:

- адаптивну економіку, що забезпечує виживання населення в складних соціально-економічних умовах;
- екстраполярну економіку, що характеризується максимальним ступенем збереження традицій;
- ірраціональну економіку, де значною мірою порушується принцип субстантивної раціональності *homo economicus*.

Дослідження інституціональних змін не можуть проводитися без перегляду ортодоксальної моделі «економічної людини». В інституціональній економіці як базові поведінкові передумови використовуються поняття обмеженої раціональності й опортунізму, тим самим значно розширюючи рамки звичної в неокласичній школі моделі «економічної людини», у якій індивід розглядається як «винахідлива, оцінююча, максимізуюча людина».

Перспективність даного дослідження полягає в розробленні механізмів ринкової інституціоналізації домогосподарств України як процесу формування сукупності формальних і неформальних правил і норм, що забезпечують адаптацію домашніх господарств до умов перехідної економіки через зміну їх поведінки, як основних економічних суб'єктів і визначенні пріоритетів соціально-економічної діяльності домашніх господарств. Інституціоналізація – це спільна діяльність, упорядкована інститутами [10].

Інституціональне середовище будь-якого суспільства припускає існування і взаємодію різних інститутів, формальних і неформальних, загальних і особливих, ефективних і неефективних. Згідно зі стандартним визначенням інститути – це норми і правила регулюючі взаємодії між людьми в економічній, політичній і соціальній сферах. На підставі формальних інститутів і неформальних правил ділової поведінки формуються відповідні практики повсякденної дії домогосподарств.

Розглянемо інституціональні умови виникнення інституційної пастки як стійкої неефективної норми поведінки. Ринкова інституціоналізація, що приймає як легальну, так і нелегальну, тіньову форму на рівні домашніх господарств, супроводжується розвитком неефективних інститутів, існуванням інституційних пасток, в якості яких виступають:

- бартерні відносини, трансакційні витрати яких значно нижчі грошових трансакцій і краще їх, оскільки агентами бартеру в сімейній економіці виступають родичі, сусіди, друзі;
- неплатежі, коли систематичне невиконання державою своїх фінансових зобов'язань (затримки виплати заробітної плати, пенсій, допомог) викликало відповідну реакцію неплатежів з боку домашніх господарств (затримки оплати комунальних послуг);
- ухилення від податків – непряме (за допомогою нелегальної, неофіційної праці) і пряме;
- корупційні відносини, в системі яких діють і домашні господарства, приймаючи норми цієї системи;
- патерналістська модель відносин між державою і домашніми господарствами: незважаючи на створену в результаті реформ економічну й соціальну самостійність, основна їх частина все ще істотно залежить від держави у фінансово-економічному відношенні;
- песимістичні очікування, коли ситуація, що виникла під їх впливом, закріплюється інституційно, і відповідні стереотипи поведінки стають нормою.

Формальні інститути є достатньою мірою керованими, рухливими: на основі вольових рішень можливі їх зміни в нетривалий період часу, їм характерна легкість в отриманні достовірної інформації, про те наскільки точно ті або інші учасники ринку дотримуються встановлених правил тощо. Тому численні, у тому числі зарубіжні, рекомендації та реальна практика реформ перехідного періоду в постсоціалістичних країнах базувалися, передусім, на пріоритетності трансформації формальних норм. Проте відносно формальних, неформальні інститути мають значну інерційність, меншу керованість і мінливість у нетривалий період часу (яким можна, без сумніву вважати і трансформаційний період у колишніх соціалістичних країнах), їм характерний еволюційний шлях розвитку. Колишні "корінні звичаї" продовжують своє буття як домінанта у консервативних шарах і як рудиментарні вкраплення в образ мислення тих, хто прийняв новації. Тому масштабні кардинальні перетворення формальних норм у перехідний період натрапляють на обмеження, зумовлені неформальними інститутами. Протиріччя між укоренілими й упроваджуваними нормами В.М. Полтерович називає інституціональним конфліктом [7].

Аналізуючи розвиток і зміну інститутів, не можна обійти ідею їх еволюційного відбору, причетником якої був видатний економічний філософ минулого століття Ф. Хайек: зберігаються і поширюються тільки ті інститути, які мають найбільший набір "соціально доцільних ознак", "соціально недоцільні" правила пригнічуються суспільством [17]. Проте

існує немало прикладів виникнення, існування і відтворення як ефективних, так і неефективних норм поведінки. Важко не погодитися з думкою відомого сучасного вченого Дж. Ходжсона про те, що "в економічному контексті еволюційні процеси не обов'язково ведуть до оптимальних результатів" [18]. Ще актуальніша ця ідея для аналізованої ситуації, зважаючи, по-перше, на переважання не еволюційних, а змін реформування інститутів в перехідному періоді. По-друге, значне запозичення (імпорт) деяких з них з інших економічних, правових, громадських систем і, по-третє, відносно короткотерміновість цього періоду з точки зору загальнолюдської історії. Природного відбору ефективних інститутів не відбувається, неефективні норми поведінки можуть виявитися стійкими. Суспільство у такому разі є сумішшю ефективних і неефективних інститутів, яка визначає траєкторію його розвитку [6, с. 124].

Тривалий час домашнє господарство для українських економістів не являло особливого інтересу, оскільки економічні відносини тут слабо диференціюються від інших відносин, а відносно низька технічна оснащеність і нерозвиненість поділу праці дозволяли вважати домогосподарство сферою діяльності докапіталістичної людини. У класичній економічній теорії домогосподарство визначалося лише як споживач благ і послуг на споживчому ринку.

Неокласична економічна теорія проводила відмінність між сферою виробництва, в якій діяли фірми, орієнтовані на отримання прибутку, і сферою споживання, до якої належали домашні господарства, максимізуючи корисність. Раніше економісти розглядали лише фактори на «вході» домашнього господарства: заробітна плата, соціальні трансферти від держави, і на «виході» з нього: людський капітал, праця, споживання, заощадження [1]. Домашні заняття не вважалися працею і пов'язувалися тільки з домашнім простором. Таке вузьке трактування функціональної ролі домогосподарств, на нашу думку, не враховує їхньої участі як у факторних ринках, так і в господарській діяльності сім'ї. Оскільки, по-перше, важко визначити, де закінчується «дім» і починається активність поза «домом», по-друге, домашня праця зіставляється з формальної і неформальної оплачуваної зайнятості на ринку праці.

Нова економічна теорія домашнього господарства (Г. Беккер, Я. Мінсер, К. Поланьї, М. Андерсон [4, 5]) спрямована на пошуки в домашньому господарстві атрибутів виробничого процесу. Дійсно, тут є працівники, трудящі з певною продуктивністю, засоби виробництва та інвестиції, розгортаються процеси механізації та приватизації. Сировиною для виробництва товарів, вироблених домашніми господарствами, служать, на думку Г. Беккера, час і продукти [5]. Хоча, з макроекономічної точки зору, виробництво на рівні домашніх господарств менш ефективне, ніж суспільне виробництво, тому що не здатне забезпечити сім'ю повним набором усіх необхідних товарів і послуг та відволікає робочу силу від вирішення загальнонаціональних завдань, але в ситуації виживання воно здатне підтримати рівень сімейного споживання деяких важливих видів товарів і послуг, причому в ринкових умовах не тільки на натуральній, а й на товарно-грошовій основі.

Домашнє господарство виступає, з одного боку, як основний об'єкт економіки (група людей, що об'єднуються загальними завданнями, місцем проживання, бюджетом та сімейно-родинними зв'язками), а з іншого боку, – як один із суб'єктів економіки, який забезпечує її ресурсами і використовує отримані за них доходи для придбання товарів і послуг, які задовольняють матеріальні потреби людини.

Домогосподарства формують як споживачі, так і наймані працівники, власники крупних і дрібних капіталів, землі, засобів виробництва, зайняті й не зайняті в суспільному виробництві. Для домашнього господарства характерна підтримка життєдіяльності сім'ї, використання при цьому всіх доступних ресурсів, що робить його певною мірою незалежним від нестабільного зовнішнього економічного середовища, забезпечує збереження матеріального і соціального статусу.

Домашнє господарство має економічну мету – забезпечення своїм членам гарантованого рівня добробуту незалежно від появи непередбачених обставин у рамках основного обмеження: бюджету часу (передбачається, що обмеження грошового бюджету долається: дохід сім'ї може бути збільшений за рахунок скорочення домашньої праці або вільного часу на користь ринкової зайнятості). Тут економічний аналіз знаходиться в області незмірної економіки [13]. Справді, як оцінити час, що витрачається в домашньому господарстві, і як оцінити продукт праці, не призначений для продажу? Звичайно, можна визначити альтернативні витрати для обчислення часу, витраченого в домашньому господарстві, але слід врахувати, що ринкова ціна праці не завжди є адекватним вимірювачем у міру суб'єктивних оцінок домашньої праці представниками більш і менш освічених верств населення. Якщо оцінити продукт домашньої праці тією ціною, яка встановлена ринком на цей продукт, то слід врахувати, що чужий час, витрачений для надання людині послуги та її час, витрачений у домашньому господарстві на самообслуговування, оцінюється різними мірками [14]. Звичайно, економічні розрахунки впливають на рішення домогосподарств, але, як правило, залишаються плодом «якісного» рішення.

Інституційні особливості поведінки домогосподарств на фінансових ринках у перехідній економіці призводять до висновку про наполегливу необхідність жорсткого державного регулювання таких ринків на початковому етапі їх розвитку. За відсутності такого регулювання спостерігається динамічний парадокс портфельного вибору домогосподарств, який полягає в тому, що в ході переходу до ринкової системи відбувається добровільне звуження діапазону цього вибору самими ліквідними активами. Подібне звуження дуже несприятливе з точки зору перспектив фінансування інвестицій, господарського розвитку і технічного прогресу.

Через наведений вище аналіз раціональності поведінки домогосподарств з інституційної точки зору червоною ниткою проходила ідея про несприятливий вплив на українську економіку стратегії «шокової терапії». Ми намагалися показати, що ця стратегія «переходу до ринку» створює фундаментальні перешкоди інституційного характеру для економічного зростання і технічного розвитку країни. При цьому дані перешкоди значною мірою виникають унаслідок негативної дії «шокової терапії» на господарську діяльність домогосподарств, через що останні не в змозі приймати оптимальні або квазіоптимальні рішення. Більше того, вони частенько навіть не здатні елементарно виживати. Тому можна зробити загальний висновок про неефективність політики шокової терапії з інституційної точки зору. Описувана неефективність пов'язана з тим, що така політика підвищує міру масштабності і складності інформації та збільшує невизначеність майбутнього, а це створює перешкоди для раціональної поведінки домогосподарств.

Аналіз даних, що стосуються розміщення заощаджень, за допомогою різних небанківських фінансових інститутів показує, що за останній час об'єми інвестованих засобів, які пройшли через дані організації, значно зросли. У страхових компаніях і недержавних пенсійних фондах доля заощаджень склала 10,8%, кредитних союзів – 3,1%; на частку інших фінансових організацій припало 27,6% [15]. Але, незважаючи на настільки оптимістичні прогнози, загальна частка всіх небанківських інститутів в інвестиційному процесі залишається незначною.

Основну роль посередників в українській економіці продовжують виконувати банківські установи. Дані статистики за період 2000–2006 рр. свідчать, що зростання депозитів як і раніше носить позитивну динаміку (див. табл. 1).

Таблиця 1

Структура розміщення заощаджень домогосподарств 2000–2006 років

Рік	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Кошти фізичних осіб	19590	30822	45771	65548	83996	133522	181868
З них заощадження, в тому числі:	6791	11357	19337	32429	41652	73291	106885
Термінові депозити	4661	8175	14301	25207	33701	56023	82698
Депозити до вимоги	2070	3094	4966	7222	7951	17267	24186

Незважаючи на всю складність фінансової ситуації, існують об'єктивні передумови створення ефективного механізму трансформації заощаджень домогосподарств в інвестиційні ресурси. Політика регулювання ринку коштовних паперів, у першу чергу, має бути спрямована на розвиток його інвестиційного потенціалу, створення системи мобілізації інвестиційних ресурсів на залучення приватних інвестицій. В якості напрямів активізації інвестиційної функції домогосподарств, по-перше, – розширити небанківський сегмент фінансового ринку шляхом збільшення кола колективних фінансових інструментів. В рамках даного сегмента можна виділити: пайові інвестиційні фонди нерухомості; недержавні пенсійні фонди; страхові компанії загального профілю; кредитні спілки. По-друге, стимулювати підвищення зацікавленості населення в інвестуванні заощаджень через систему оподаткування. Дослідження показало, що в Україні практично не використовуються податкові стимули внутрішніх приватних інвесторів, що активно використовуються в міжнародній практиці. У зв'язку з цим очевидна необхідність введення відповідної моделі оподаткування, яка базується на певних пільгах на доходи домогосподарств, що отримуються від інвестицій, такі, як податкова знижка на внески до певних фондів і спеціальні ощадні рахунки, що не оподатковуються податками. По-третє, підсилити пропагандистську підтримку діяльності фінансових інститутів, навчання й підвищення фінансової обізнаності населення за допомогою засобів масової інформації з точки зору кваліфікованого інвестування заощаджень. По-четверте, необхідним є створення роздрібних мереж для продажу продуктів фінансової комерції, впровадження нових технологій роботи із засобами приватних інвесторів, що використовують переваги Інтернет-комерції, електронного документообігу [14].

Інституційне середовище перехідної економіки України значною мірою характеризується невизначеністю й нестабільністю (що пов'язано з трансформацією планового господарства в ринкове, і, відповідно, радикальними змінами в інституційній структурі). Ринкова інституціоналізація проявляється в пошуках додаткових джерел доходу, прагненні до підвищення життєвого рівня й зумовлює реалізацію потенціалу трудових, матеріальних і фінансових ресурсів домогосподарств, активізуючи одну або кілька їх функцій відповідних типів: натуралізація виробництва необхідних для життєзабезпечення продуктів харчування; розширення домашнього виробництва непродовольчих товарів і послуг; підвищення частки товарообмінних операцій на основі формування «човникового» (внутрішньо- і міжрегіонального, а також міжнародного) бізнесу; орендодавця житлової площі, автомобілів, дач, землі; фінансових функцій – страхування, іпотеки, купівлі-продажу цінних паперів.

Практична значущість даного дослідження полягає в можливості використання його результатів для розроблення регіональних програм: сприяння легалізації доходів домогосподарств; розвитку системи соціального захисту населення; створення ефективного рівня зайнятості працездатного населення, нарощування інвестицій в людський капітал – освіту і здоров'я населення, науку і культуру; програм-рекомендацій щодо формування і зведення бюджетів домогосподарств і т.п.; удосконалення механізму гарантування депозитів приватних вкладників і забезпечення конкуренції на ринку банківських послуг.

Висновки. Оскільки в попередній плановій економіці були сформовані тільки стереотипи економічної поведінки, які багато в чому визначають транзитивні стратегії

домогосподарств, то вихідним пунктом аналізу особливостей поведінки домашніх господарств у перехідній економіці є моделювання «ідеальних типів» домогосподарств, що діють у плановій, ринковій та перехідній економіці.

Домашні господарства в складних соціально-економічних умовах перехідного періоду прагнуть підвищити адаптацію до нових реалій за рахунок неформальних (тіньових) норм поведінки, які є неефективними з точки зору Парето-ефективності для суспільства, і переходять у своїй більшості у сферу неформальної економіки внаслідок недосконалості інституційного середовища для прояву господарської ініціативи.

Домашні господарства, будучи первинними суб'єктами пропозиції заощаджень на ринку капіталу, акумулюють значний запас валютних заощаджень, трансформація яких в інвестиції може істотно вплинути на економічне зростання за умови забезпечення захисту заощаджень; підвищення довіри до фінансових інститутів; пропозиції ефективних, соціально значущих проектів.

Домашні господарства, будучи основними суб'єктами пропозиції на ринку праці, у перехідній економіці поєднують формальну і неформальну зайнятість, що пояснюється пошуком альтернативних джерел доходу. Наприклад, рухом від державної зарплати до інших джерел; скороченням державного сектора, який зумовив масовий відтік робочої сили зі сфери виробництва на неформальний ринок праці; прагненням адаптуватися до складних економічних умов за рахунок диверсифікації форм діяльності.

Використана література

1. Левита, Р. История экономических учений [Текст] / Р. Левита. – М.: Catallaxy, 1995. – С. 110–136.
2. Бартенев, С.А. Экономические теории и школы (история и современность) [Текст] / С.А. Бартенев. – М.: БЕК, 1996. – 139 с.
3. Веблен, Т. Теория праздного класса [Текст] / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1984. – 364 с.
4. Anderson M., Bechhofer F., Gershuny J. The Social and Political Economy of the Household. – Oxford, Oxford University Press, 1994. – P. 30–34.
5. Becker G. A Treatise on the Family. – London: Harvard University Press, 1991. – P. 23–24.
6. Норт, Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики [Текст] / Д. Норт. – М.: Начала, 1997. – С.33, 124, 128, 129, 147–148.
7. Полтерович, В.М. Институциональные ловушки и экономические реформы [Текст] / В.М. Полтерович // Экономика и математические методы. – 1999. – Т.35. – №2. – С.3–20.
8. Институциональная экономика; под ред. А. Олейника [Текст]. – М., 2005. – С.260–288.
9. Жеребін, В. Домашні господарства населення в економіці виживання [Текст] / В. Жеребін // Вісник НАН України. – 1998. – № 4. – С. 8–16.
10. Гребенников, В.Г. Институциональная экономика [Текст] / В.Г. Гребенников. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 126 с.
11. Шогджиев, С.Э. Финансы домохозяйств: особенности развития в современной России [Текст] / С.Э. Шогджиев // Материалы 3-й научно-практической конференции «Современная экономическая теория и реформирование экономики России» (ноябрь 2006 г.). – М.: Экономика, 2006. – С.2–6.
12. Войнович, С.О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність [Текст] / С.О. Войнович. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. – 139 с.
13. Іващенко, О. Новий інституціоналізм в економічній соціології: теоретичні підвалини дослідницьких можливостей [Текст] / О. Іващенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №1. – С. 110–136.
14. Литвак, М.Л. Домогосподарство у сфері розподільчих відносин суспільства [Текст] / М.Л. Литвак // Теоретичні та прикладні питання економіки: Зб. наук. праць. Вип. 2. – К.: Київський університет, 2003. – С.339–346.
15. Литвак, М.Л. Теорія економіки домогосподарства та її роль в аналізі мікро- та макроповедінки господарюючих суб'єктів (на прикладі робіт Г. Беккера) [Текст] / М.Л. Литвак // Теоретичні та прикладні питання економіки. Зб. наук. праць. – Вип. 5. – К.: Київський університет, 2007. – С. 213–218.
16. Марець, О.Р. Межі поширення виробничої функції домогосподарств в Україні [Текст] / О.Р. Марець // Доходи та заощадження в умовах трансформації економіки України. Науковий збірник / За ред. З.Г.Ватаманюка. – Львів: Інтереко, 2002. – С. 193–199.
17. Хайек Ф.А. Дорога к рабству [Текст] / Ф.А. Хайек. – М.: Экономика, 1992. – 260 с.
18. Hodgson G. Economics and Evolution. – Cambridge, Polity Press, 1994. – P.198.